परिशिष्ट 'ड'

विभागांचा ग्रामपातळीवरील वैधानिक मुद्दे

परिशिष्ट 'अ'

टिळकांचा आगरकरांवरील केसरीतील मृत्युलेख

डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतील पांचवा मृत्यु

प्रि. गोपाळ गणेश आगरकर
(१८ जून १८९५)

सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ।। प्रो. वासुदेवराव केळकर यांचा मृत्युलेख लिहून पुरे पांच आठवडेही झाले नाहीत तोंच प्रि. गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या मृत्यूची खबर आमच्या वाचकांस कळविण्याचे आमच्या कपाळी आले आहे याचे आम्हांस अत्यंत दुःख वाटते. हल्ली चतुःशृंगीच्या मैदानावर जी भव्य इमारत उभारली आहे व त्या इमारतीच्या आवारांत त्यांच्या फार दिवसांच्या इच्छेनुरूप गोपाळरावजीचे देहावसान झाले, ती इमारत आपल्या आयुष्यात केव्हा तरी उभी करण्याच्या उद्योगास लागावे व त्याकरिता आपले सर्व आयुष्य खर्च करावे असा ज्या थोड्या गृहस्थांनी सन १८७९ साली पुष्कळ विचारांती निश्चय केला होता त्या पैकीच प्रि. आगरकर हे एक होते व तेंव्हापासून त्यांचा व प्रस्तुतच्या केसरीच्या एडिटराचा जो निकट संबंध जडला होता त्यामुळे त्यांचा मृत्युलेख लिहिण्याचे दुर्घट काम आपल्या हातून कसे काय निभावेल याची केसरीस अतीव शंका वाटत आहे. गेल्या पांच-सहा वर्षांत त्यांच्या व आमच्या दरम्यान असलेला मतभेद जरी लोकापुढे झालेला आहे, पण मृत्यूचे स्वरूप इतके उग्र व भयंकर आहे की, त्यामुळे पारस्परिक गोष्टी विसरून जाऊन प्रथमतः दृढ निश्चयाने त्यांनी व आम्ही काही विशिष्ट लोकोपयोगी कार्ये करण्याचे मनात आणले व त्यानंतर जी कार्ये सिद्धीस नेण्याकरिता एकदिलाने घरी, दारी किंबहुना कारागृही जे हाल व उद्योग केले त्यांचे तीव्र स्मरण पुनः पुनः जागृत होऊन आमची बुद्धि व लेखणी गोंधळून जाते. एका विद्यार्थ्यास एका प्रकारच्या विशिष्ट शिक्षणाचा संस्कार झाल्यामुळे पुढे आयुष्य कोणत्या तऱ्हेने घालवावे याचा विचार करता करता एक

विशिष्ट उद्योग करण्याचे व त्यांत आपले सर्व आयुष्य घालविण्याचे ठरवून त्यांनी आपल्या आयुष्यातील उमेदीची पहिली दहा बारा वर्षे आपले इष्ट हेतु सिद्धीस नेण्याकरिता केवळ आपण आरंभिलेल्या कार्यापासून होणारे परिणामावर नजर देऊन दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीकडे व संकटाकडे लक्ष न देता खर्च केली. त्यापैकी एकास अकाली मृत्यूने ओढून नेल्यामुळे दुसऱ्याचे मन विषाद दुःख यांनी एकदम अगदी बेढावून जाणे हे स्वाभाविक आहे. पण त्याहून विशेष दुःखकारक गोष्ट ही होय की, ज्या महाराष्ट्रांतील लोकांची सेवा करण्याचा प्रि. आगरकर व आम्ही निश्चय केला होता त्यांच्यापुढे ही दुःखाची कहाणी सांगण्याचा आमच्यावर अकल्पित प्रसंग यावा. ' स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ' असे जे कालिदासाने एके ठिकाणी म्हटले आहे त्याचा हल्लीच्या प्रसंगी आम्हांस तर पूर्ण प्रत्यय येत आहे. असो. रा. गोपाळराव आगरकर यांच्या वियोगाने आम्हांस जो शोक होत आहे तो आवरून त्यांच्या संबंधाने शेवटच्या कर्तव्यापैकी आजचा लेख हे एक दुःखकारक कर्तव्य आहे असे समजून ते केले पाहिजे.

संस्कृत न्यायशास्त्रात काही पदार्थांचे लक्षण, त्यांच्या अभावी काय स्थिती होते किंवा असते त्यावरून सांगितलेले असते व पुष्कळदा अशा रितीने गुणाचा गोष्टीचे स्वरूप जितके चांगले कळून येते तितके ती वस्तू दृष्टीपुढे असताना येत नाही. कोणताही मनुष्य सर्वथैव निर्दोषी सांपडणे कठीण आहे पण मनुष्याची किंमत करणे ही त्याच्या अंगी जे चांगले गुण असतात त्यावरून होत असते. प्रि. आगरकर यांच्या अंगी असे कोणते गुण होते, हे चांगले लक्षात येण्यास डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीस यांच्यासारखा मनुष्य पुन: मिळण्यास किती दिवस लागतील याचा वाचकांनी विचार करावा म्हणजे झाले. रा.रा. आगरकर हे कांही मुळचे संपन्न अगर सुखी नव्हते, आपला विद्याभ्यास त्यांस बहुतेक परोक्ष स्थितीतच करावा लागला व विद्याभ्यास पूर्ण झाल्यावर त्यांच्या आप्तवर्गांची व इच्छेप्रमाणे यांची स्वत:चीही इच्छा आपली स्थिती येणेकरून सुधारेल तो उद्योग हाती घेण्या विषयीची असावी असे कोणासही सहज वाटेल. विद्याभ्यास परिपूर्ण होऊन

कॉलेजातून आपल्या पुढचा निरोप घेऊन विद्यार्थी जेव्हा बाहेर पडतात तो काळ त्यांच्या आयुष्यात मोठ्या महत्त्वाचा, उत्साहाचा आणि उमेदीचा असतो. अशा वेळी बहुतेक महाजनो येन गतः स पंथाः या न्यायाने जुन्या नवीन मार्गास लागण्यास सहसा धजावत नाहीत हे आम्ही सांगावयास पाहिजे असे नाही. सरकारी नोकरीत शिरून शंभराचे दोनशे, दोनशांचे चारशे आणि चारशांचे हजार रुपये होण्याची ज्यांनी हाव धरिली आणि ती हाव परिपूर्ण झाल्यावर आनंदवाणी सर्वां धाडून जी काही थोडीशी शक्ती अगर उमेद अवशिष्ट राहिली असेल ती पेन्शन घेऊन "हरि हरि" म्हणण्याचे कामी खर्च करण्याचा संकल्प केलेले व हा स्वतःचा आयुष्यक्रम आटोपून स्वस्थ बसण्याचा प्रसंग आपणावर येतो न येतो तोच आपल्या चिरंजीवांसहि त्याच मार्गास लावून देऊन दोन पिढ्यांची काळजी दूर झाली म्हणून आपणास कृतकृत्य मानणारे युनिव्हर्सिटीचे पदवीधर किंवा सुशिक्षित वेषपदवीधर असे आजपर्यंत अनेक लोक निर्माण झाले आहेत व होतील. किंबहुना भर्तृहरीने म्हटल्याप्रमाणे अशा किंवा अशासारख्याच रीतीने स्वार्थसाधन करीत असता त्यातल्यात्यात सार्वजनिक उपयोगांची कामे करणारे गृहस्थहि काही सापडतील, नाही असे नाही. पण विद्येने आणि अंगच्या हुशारीने आपण इतर लोकांचाच श्रम स्वीकारल्यास चांगले यश संपादन करू अशी बहुतेक खात्री वाटत असतां केवळ एक लोकोपयोगी हेतु मनांत धरून त्याकरिता आजन्म दारिद्र्य, विपत्ति, उपेक्षा अगर निंदा सहन करण्यास तयार होण्याचे ज्यांनी धैर्य दाखविले आहे असे महाराष्ट्रात किंबहुना आमच्या विपन्न देशात सध्या तरी थोडेच पुरुष निघतील. न्यू इंग्लिश स्कूल आणि फर्ग्युसन कॉलेज या दोन संस्था इतक्या लोकप्रिय का झाल्या आहेत याचा शांतपूर्वक जो कोणी विचार करील त्यास आम्ही काय म्हणतो हे नीट कळून येईल. डेक्कन आणि एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून बी.ए. अगर एम.ए. थोडे झाले आहेत असे नाही, पण गरिबीस न भिता अथवा सुखाची अगर संपत्तीची आशा न धरिता ज्या लोकांच्या पैशाने सरकार शिक्षणखात्यावर जो पैसा खर्च करिते तो लोकांचाच आहे - आपणास पाश्चिमात्यविद्येचा संस्कार घडला आहे त्याचे आपण हल्लीच्या देशकालानुरूप

कोणत्यारितीने ठरावं व्हावे याचा कोणकोणी विचार केला व कोण करताहेत हे पाहिले म्हणजे रा. आगरकर यांची योग्यता सहज कळून येईल. ज्या कोणत्याहि राष्ट्रात आपल्या विद्येचा, अक्लेचा, हुशारीचा आणि कर्तबगारीचा म्हातारपणी नव्हे तर भर उमेदीत लोकोपयोगी कामाकडे इमानाने आणि नेकीने उपयोग करणारे शेकडा नाही तरी हजारी तरी काही पुरुष निघत नाहीत ते राष्ट्र जिवंत असून मेल्यासारखेच आहे असे आम्ही समजतो. आमचे हे विचार पुष्कळांस एककल्ली व काही आहे, व त्या प्रवृत्तीस अनुकूल असे इतर समवृत्तीच्या स्नेह्यांचे प्रोत्साहन मिळाल्यावर त्यांनी मोठ्या हौसेने व आनंदाने विद्याप्रसाराच्या कामी आपले आयुष्य खर्च करण्याचा निश्चय केला व तो त्यांचा निश्चय शेवटपर्यंत ढळला नाही. कॉलेजात असता यांचा आवडीचा विषय इतिहास हा होता व त्याच्या अभ्यासाने त्यांच्या मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ती उत्तरोत्तर दृढ होत गेली. न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये आल्यानंतर त्याच साली केसरी व मराठा दोन पत्रे काढण्याचे ठरले. त्यापैकी केसरीच्या एडिटराचे काम यांजकडे देण्यात आले. हे काम त्यांनी कसे बजाविले ते करीत असताना काय काय संकटे आली व त्यातून पार पडण्यास काय काय करावे लागले इत्यादी गोष्टी सर्वश्रुत आहेत. त्यांचा उल्लेख येथे करण्याची जरूर नाही. गोपाळरावजींचा व त्यांच्या मित्रांचा मुख्य उद्दिष्ट कार्याखेरीज इतर बाबतीत पहिल्यापासून थोडा मतभेद होता. परंतु सन १८८८ सालापर्यंत तो विशेषरितीने व्यक्त करण्याची कोणासही आवश्यकता दिसली नाही. या सालच्या सुमारास डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीत व अन्यत्र ज्या काही गोष्टी घडून आल्या त्यामुळे केसरी आणि सुधारक अशी दोन पत्रे करावी लागली. कोणताही हाती घेतलेला विषय मार्मिक आणि जोरदाररितीने प्रतिपादन करण्याची गोपाळरावजींची शैली केसरीच्या वाचकांस पूर्णपणे माहित आहेच. किंबहुना केसरीस सध्याची स्थिती येण्यास गोपाळराव हे पुष्कळ अंशी कारणीभूत झाले होते इतकेच नव्हे तर, केसरीचे एडिटर याच नात्याने त्यांचा व महाराष्ट्रातील लोकांचा काही वर्षे परिचय होऊन तो संबंध कोल्हापूर प्रकरणाने अधिक दृढ झालेला होता. अशा-प्रकारचा संबंध तोडण्याचा कोणासही प्रसंग येणे ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट होय.

असो. देशी वर्तमानपत्रास हल्ली जर काही महत्त्व आले असेल तर ते ब-याच अंशी रा.रा. आगरकर यांच्या बुध्दिमत्तेचे व मार्मिक लेखांचे फळ होय असे कोणीही कबूल करील. शाळा व कॉलेज यांचे काम करुन राहिलेला वेळ आज १५ वर्षे त्यापासून म्हणण्यासारखी काही किफायत नसता त्यांनी वर्तमानपत्रे चालविण्यात घालविला. यावरुन मराठी भाषेच्याद्वारे आपले विचार लोकांपुढे मांडून त्यांस एकप्रकारे शिक्षण देण्याची गोपाळरावांची उत्कट इच्छा व हौस पूर्णपणे व्यक्त होते हे कोणासही मान्य होईल. गोपाळरावजीस दम्याची विकृती पहिल्या पासूनच होती, त्यामुळे त्यांच्या शरीराची काठी मजबूत असताही आज सतत १०-१२ वर्षे ते थोडेबहुत आजारी होते. त्यांनी औषधोपचार पुष्कळ करुन पाहिले. किंबहुना अतिशय केले असे म्हटले तरीही चालेल. पण त्यांपासून काही गुण आला नाही व गेली १-२ वर्षे तर त्यांची प्रकृती पुष्कळच खचली होती. शेवटी शेवटी त्यांच्या प्रकृतीसही विकार होऊन त्यामुळे पायास सूज झाली व अंगास ज्वर होऊन त्यांस काल सकाळी देवाज्ञा झाली. त्यांच्या मृत्यूमुळे एकंदर महाराष्ट्राचे, मराठी भाषेचे व विशेषतः डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे केवढे नुकसान झाले आहे हे सांगावयास नकोच. के. चिपळूणकर, आपटे, केळकर, धारप आणि आगरकर हे पांच जण न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापन झाल्यापासून आज १५ वर्षांत नाहीसे व्हावेत ही कोणत्याही अंशी चमत्कारिक वाटेल, पण ज्या कारणांनी सन १८७५ साली रा.रा. गोपाळ गणेश आगरकर यांनी स्वतंत्र शाळा व कॉलेज काढण्याचे काम हाती घेण्याचे ठरविले, त्यापैकीच वरच्या त-हेचे विचार हे मुख्य होते व याकरिता गोपाळरावजींच्या बरोबरीच्या किंवा मागील पुढील ग्रॅज्युएटांपेक्षा त्यांची योग्यता आमच्या मते अधिक आहे. न्यू इंग्लिश स्कूल आणि फर्ग्युसन कॉलेज काढण्याचा ज्यांनी संकल्प केला होता त्यापैकी काही गृहस्थांचा अकालच असा मतिभ्रंश झाला हे ज्यांस माहित आहे, त्यांस वर लिहिल्याप्रमाणे आयुष्य घालविण्याचा निश्चय करतेवेळी मन किती घट्ट करावे लागते याची कल्पना येईल. परीक्षा पास होऊन कॉलेजातून बाहेर पडणा-यास दोन मार्ग असतात. दोन्हीही मार्ग प्रथमारंभी जरा सारखे बिकट असतात पण आपल्या अंगी कर्तबगारी असल्यास एका मार्गाचे अवलंबन

केल्याने लवकरच आपणास व आपल्या कुटुंबास सुखसाधने प्राप्त होतील असे एकीकडे दिसत असते, आणि इकडे दुसरा मार्ग स्वीकारला तर आमरण गरिबी आणि शारीरिक हाल हे निश्चित असतात. अशावेळी जाणून बुजून दुसऱ्या मार्गाने जाण्यास फारच थोडे विवाहित व कुटुंबवत्सल गृहस्थ तयार होतात. याचा आम्हांस पूर्ण अनुभव आहे व एवढ्या करिताच रा.रा. गोपाळराव आगरकर यांचा आयुष्यक्रम महत्वाचा व सुशिक्षित लोकांना कित्ता घेण्याजोगा आहे असे आम्ही म्हणतो. सर्वच मनुष्यांची सर्व मते नेहमी जुळतात असे नाही पण कोणत्याही लोकोपयोगी कार्याकरिता आपली सर्व विद्वत्ता केवळ किंबहुना सर्व आयुष्य खर्च करण्याचा ज्यांनी निश्चय केला आहे इतकेच नव्हे तर ज्यांच्या हातून याप्रमाणे प्रत्यक्ष कृति झाली आहे त्यांच्या मृत्यूबद्दल देशांतील प्रत्येक मनुष्यास वाईट वाटेल यात शंका नाही. पण आमची स्थिती यांहून फारच भिन्न आहे. पहिल्यापासून एक उद्देश मनांत ठेवून तो सिद्धीस नेण्याच्या साधनांचा विचार करण्यात व तो प्राप्त करून घेण्यात कित्येक वर्षे एकमेकांस जी सुखदुःखे अनुभवावी लागली त्यांच्या पुनःपुन्हा स्मरणाने आमचे चित्त अगदी उदास व अस्वस्थ होऊन आयुष्याची अशाश्वतता आमच्या डोळ्यापुढे मूर्तिमंत उभी रहात आहे.

रा.रा. गोपाळ गणेश आगरकर यांचा जन्म सन १८५६ साली झाला व पुढे यांची गृहस्थिती अगदी गरिबीची असल्यामुळे आपल्या आप्तांच्या आश्रयानेच रत्नागिरीस व कऱ्हाडांत विद्याभ्यास करून सन १८७५ साली मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा पास होऊन हे डेक्कन कॉलेजात आले. तेथे त्यांच्या पुढील परीक्षा एकसारख्या उतरत गेल्या व सन १८७९ साली यांस दक्षिणा फेलोची जागा मिळाली. या सालच्या सप्टेंबर महिन्यांतच स्वतंत्र शाळा आणि कॉलेज काढण्याचा जो योजिलेला विचार ठरविण्यांत आला पण या साली यांची एम.ए. ची परीक्षा न झाल्यामुळे आणखी एक वर्ष कॉलेजात राहून सन १८८० साली एम.ए. ची परीक्षा पास झाल्यावर हे न्यू इंग्लिश स्कूलच्या मंडळीत येऊन काम करू लागले. शाळेत व

कॉलेजांत असतांना यांस मराठी लिहिण्याचा नाद असे व डेक्कन कॉलेज ग्यादरिंगमधून एका मराठी निबंधाबद्दल यांस बक्षीसही मिळाले होते. यांच्या मनाची प्रवृत्ति कशी काय होती हे वर सांगितलेच. संस्थेस धनसहाय आपली नव्हे त्यांतून त्या संस्थेत शिरण्यास स्वार्थत्याग करणे आवश्यक असल्यामुळे असे चांगले व विद्वान शिक्षक पोहोंच असावयाचे अशा संस्थेस तर ही खरोखरच अपरिहार्य व दुःखद आपत्ती आहे. तथापि अशावेळी न डगमगता कॉलेजच्या चालकांनी आपला उद्योग पूर्वीप्रमाणेच धैर्याने चालू ठेवल्यास या संस्थेचे उद्देश कळतील आणि त्याकरिता स्वार्थत्याग करून या संस्थेत शिरणारे विद्वान गृहस्थ त्यांस कालांतराने मिळणार नाहीत असे आम्हास वाटत नाही. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आपटे, आगरकर, इत्यादिकांच्या चरित्रांचा व लेखांचा जर काही महाराष्ट्रावर परिणाम घडला असला तर तो आम्ही म्हणतो अशाच रीतीचा असला पाहिजे व तो तसा आहे अशी आम्हांस उमेद आहे. गोपाळरावजींच्या मृत्यूने त्यांच्या कुटुंबावर व अल्पवयी मुलांवर तर मोठाच प्रसंग गुदरला आहे. तथापि काळाकडे नजर देऊन आणि महाराष्ट्रांतील सर्व लोक त्यांच्या दुःखाचे वाटेकरी आहेत हे जाणून त्यांनी आपले समाधान करून घेतले पाहिजे. ईश्वर ठेवील त्या स्थितीत राहाणे भाग आहे.